

Piotr Paluchowski

Kompozycja graficzna kart tytułowych gdańskich kalendarzy XVI-XVII wieku

Gdańsk jako ośrodek wydawniczy kalendarzy charakteryzuje się ciągłością sięgającą końca XVI stulecia. Druki te w epoce nowożytnej rozprowadzane były na terenie Pomorza, docierały też w głąb Rzeczypospolitej i na tereny ościenne¹. W okresie powojennym stały się przedmiotem badań kilku badaczy, jak chociażby Kazimierza Kubika², Zenobii Lidii Pszczółkowskiej³ i Zenona Nowaka⁴. Wcześniej badacze niemieccy wydali dwa przyczynki do tematu gdańskiej kalendarjografii⁵. Jednocześnie gdańskie wydawnictwa nie znalazły miejsca

---

1 Świadczy o tym chociażby obecność gdańskich kalendarzy m.in. w Bibliotece Czartoryskich w Krakowie, Bibliotece Zakładu Narodowego im. Ossolińskich we Wrocławiu i Bibliotece Kórnickiej Polskiej Akademii Nauk, por.: J. Buła, *Katalog kalendarzy polskich od XVI do XVIII wieku w zbiorach Biblioteki Czartoryskich*, Kraków 1994; B. Górską, *Katalog kalendarzy XVII-XVIII w. w zbiorach Biblioteki Ossolineum*, Wrocław 1968; K. Kłodzińska, *Katalog kalendarzy od XVI do XVIII w. w zbiorach Biblioteki Kórnickiej*, „Pamiętnik Biblioteki Kórnickiej” 1963, z. 8, s. 176-297.

2 K. Kubik, *Kalendarze gdańskie w XVI-XVII w.*, „Rocznik Gdański” 1972, t. 32, z. 2, s. 107-155; *idem*, *Problematyka morska na łamach kalendarzy gdańskich okresu I Rzeczypospolitej*, „Nautologia” 1986, t. 21, nr 4, s. 14-20; *idem*, *Nauka o świecie współczesnym w ujęciu gdańskiego pedagoga XVIII wieku, Pawła Patera*, „Rocznik Gdański” 1964, t. 23, s. 151-169; *idem*, *Kalendariologia profesora Pawła Patera*, w: *Gdańskie Gimnazjum Akademickie. Księga pamiątkowa dla uczczenia czterechsetnej rocznicy założenia Gimnazjum Gdańskiego 1558-1958*, Gdynia 1959, s. 277-304; *idem*, *Działalność popularyzatorska przedstawiciela gdańskiego Oświecenia Henryka Kühna*, „Gdańskie Zeszyty Humanistyczne. Pedagogika, Psychologia, Historia Wychowania” 1967, t. 11, z. 2, s. 125-158.

3 Z. L. Pszczółkowska, *Kalendarze w dawnym Gdańsku*, „W Kręgu Książki” 1984, s. 64-75.

4 Z. Nowak, *Stare kalendarze*, „Kalendarz Gdański” 1983, s. 55-58.

5 E. Krause, *Danziger Buchhändler als Kalenderverleger im 16. Jahrhundert*, „Archiv für Geschichte des Deutschen Buchhandels” 1883, t. 8, s. 295-298; F. Schwarz, *Ein Danziger magisch-astrologischer Kalender auf 1697*, „Mitteilungen des Westpreußischen Geschichtsvereins” 1906, t. 5, nr 1 s. 4-13.

w syntezach polskich kalendarzy. Dotyczy to prac Bohdana Baranowskiego⁶, Bogdana Roka⁷, Henryka Hinza⁸, Małgorzaty Gorczyńskiej⁹ i Macieja Janika¹⁰.

Taki stan badań powoduje, że gdański ośrodek wydawniczy almanachów jest jednym z najmniej rozpoznanych na ziemiach polskich. Wprawdzie tekst autorstwa Kazimierza Kubika sumuje wiedzę o gdańskich kalendarzach XVI i XVII wieku, jednak jego ogólność połączona z brakiem szerszej kwerendy źródłowej, sprawia, że jest przyczynkiem do dalszych badań¹¹. Należałoby je kontynuować w konwencji księgoznawczej zaproponowanej przez Macieja Janika¹² i treściowej przedstawionej w tekście Bogdana Roka¹³.

Niniejszy tekst, nie pretenduje do roli wyczerpującego opracowania ty-czącego się gdańskich kalendarzy, a podnosi tylko jedną kwestię. Jest nią systematyka kompozycji graficznej karty tytułowej, jednej z najważniejszych i rozpoznawalnych części almanachów oraz udowodnienie, że almanachy są częścią kalendarjografii I Rzeczypospolitej. Poza kręgiem zainteresowania pozostawiono przesłanie ideologiczne oraz symboliczne towarzyszące gdańskim drukom. Nie podjęto również zagadnienia autorstwa grafik, co powinno być oparte na szerokiej kwerendzie ikonograficznej¹⁴.

Podstawę źródłową niniejszego tekstu stanowią zebrane kalendarze wydawane w gdańskich oficynach drukarskich. Zostały pominięte druki, które naśladowały gdańskie wydawnictwa, jednakże opracowane poza Gdańskiem¹⁵.

6 B. Baranowski, *Tematyka gospodarstwa wiejskiego w kalendarzach z XVIII i początków XIX w.*, „Studia z Dziejów Gospodarstwa Wiejskiego” 1960, t. 3, z. 2, s. 63-77.

7 B. Rok, *Kalendarze polskie czasów saskich*, Wrocław 1985.

8 H. Hinz, *Kalendarze z lat 1750-1800 jako pierwsza masowa książka w Polsce*, „Kultura i Społeczeństwo” 1972, t. 16, z. 1, s. 49-70.

9 M. Gorczyńska, *Popularyzacja wiedzy w polskich kalendarzach okresu Oświecenia (1737-1821)*, Lublin 1999; krytycznie o tej książce E. Kizik, „Almanach Historyczny” 2002, t. 5, s. 282-290.

10 M. Janik, *Polskie kalendarze astrologiczne epoki saskiej*, Warszawa 2003; zob. rec. P. Paluchowski, „Barok. Historia-Literatura-Sztuka” 2007, nr 27, s. 304-308.

11 K. Kubik, *Kalendarze gdańskie...*

12 Założenia badawcze zob.: M. Janik, *op. cit.*, s. 16-19.

13 B. Rok, *op. cit.*

14 O autorstwie drzeworytów i miedziorytów użytych na kartach tytułowych krótko w: Z. L. Pszczółkowska, *op. cit.*, s. 74.

15 Jako, że gdańskie kalendarze cieszyły się popularnością wydawano druki określane często w tytułach: *Auff den Danziger und umbligender Orten Horizont*, spośród takich wydawnictw należy wymienić kalendarze: P. Nagel, *Newer und Alter Schreib Calender...*, R. 1620, 1621, 1624, 1630, Polska Akademia Nauk Biblioteka Gdańska [PAN BG], sygn.: Od 24180, 8°, były drukowane w Goslar, Halle i Norymberdze; S. Fuhrmann, *Newer und alter*

Poszukiwania przeprowadzono w zbiorach najważniejszych bibliotek w Polsce, poprzez Centralny Katalog Starych Druków Biblioteki Narodowej i dostępne bibliografie¹⁶.

Jako granicę chronologiczną ustalono koniec siedemnastego stulecia, tylko w przypadku almanachu Friderica Büthnera włączając roczniki na 1701 i 1702 rok ze względu na ciągłość wydawniczą. Podobne kryterium zastosował w swoim tekście Kazimierz Kubik¹⁷, gdyż osiemnasty wiek, charakteryzował się zwiększoną produkcją kalendarzową, która zasługuje na osobne opracowanie. Poza tym w budowie tychże druków pojawił się nowy element w postaci frontyspisu¹⁸.

Tak postawione zagadnienie badawcze, oprócz kwerendy źródłowej i zapoznania się z wcześniej wymienionymi pracami z zakresu kalendarzy gdańskich, zostało opracowane w oparciu o literaturę dotyczącą kart tytułowych i ilustracji książkowej. Pierwszym tematem zajęły się w krótkich tekstach: Krystyna Haptaś¹⁹ i Maria Juda²⁰. Reprodukcyjne strony tytułowych innych gdańskich wydawnictw można podziwiać w katalogu wystawy z okazji pięćsetlecia sztuki drukarskiej²¹. Szczegółowego opracowania doczekała się kompozycja stron tytułowych pierwszych druków gdańskich²². Małgorzata Komza w komunikacie przedstawiła temat ilustrowanej książki gdańskiej z XVII

---

auch Römischer Schreib-Calendar..., R. 1644-1684, PAN BG, sygn. Od 24190, 8°, powstałe w Rostocku; C. Schwartz, *Neuer und Alter Schreib Calendar...*, R. 1646, PAN BG, sygn. Od 24195, 8°.

16 W niniejszym tekście pojawiają się tylko tytuły kalendarzy znane z autopsji. Ominięto podawanie wydawnictw znanych tylko bibliografom, a nie odnalezionych w polskich zbiorach. Łączny wykaz gdańskich kalendarzy jest przygotowywany jako osobna publikacja.

17 K. Kubik, *Kalendarze gdańskie...*

18 Takie frontyspisy znajdują się na przykład w kalendarzu: P. Pater, *Neuer und alter Kunst- und Tugend-Calendar...*, R. 1698-1700, 1703, 1706-1710, 1712, 1716-1717, 1719-1721, 1723-1724, PAN BG, sygn. Od 24234, 8°.

19 K. Haptaś, *Karty tytułowe starodruków w zbiorach Muzeum Regionalnego w Mielcu*, „Rocznik Mielecki” 2003, t. 6, s. 287-300.

20 M. Juda, *Karta tytułowa staropolskiej książki drukowanej*, „Odrodzenie i Reformacja w Polsce” 2002, t. 46, s. 67-78.

21 *500 lat sztuki drukarskiej w Gdańsku 1498-1998. Katalog wystawy. Muzeum Historii Miasta Gdańska 29 maja-20 czerwca 1998*, oprac. Z. L. Pszczółkowska, Gdańsk 1998; reprodukcja karty tytułowej kalendarza Johanna Mollera na 1587 rok: *ibidem*, s. 69.

22 Z. Nowak, *Konrad Baumgart i początki sztuki drukarskiej w Gdańsku w XV wieku*, Gdańsk 1998, s. 102-109.

stulecia²³, który później rozwinęła w dłuższy tekst²⁴. Dla ilustracji gdańskich druków okolicznościowych podstawową syntezą jest praca Alicji Kurkowej²⁵. Praca na temat grafiki kalendarzowej wyszła spod pióra Ewy Chojeckiej²⁶, część swojej syntezy poświęcił im Maciej Janik²⁷. Temat kalendarza jako źródła ikonograficznego zasygnalizował Gerard Labuda²⁸.

Oprócz tego, ilustracją książkową zajęła się, wspomniana już wyżej, Ewa Chojecka pisząc popularnonaukową pracę tyżącą się szesnastego i siedemnastego wieku²⁹. Grafiką krakowską zajęła się Anna Treiderowa³⁰. W niektórych aspektach nadal aktualna pozostaje praca Antoniny Betterówny³¹. Historycy zainteresowali się również portretową ilustracją książkową. Takie grafiki scharakteryzowały: dla Gdańska Alicja Kurkowa³², dla innych ośrodków: Małgorzata Komza³³ i Ewa Łomnicka-Żakowska³⁴. Przedmiotem zainteresowania stali się także poszczególni gdańscy drukarze i wydawcy³⁵.

23 M. Komza, *Ilustrowana książka gdańska w XVII wieku. Komunikat*, „Sprawozdania Wrocławskiego Towarzystwa Naukowego” 1974, seria A, t. 29, s. 39-40.

24 *Eadem*, *Zdobione karty tytułowe. (Wprowadzenie do typologii na przykładzie siedemnastowiecznej książki gdańskiej)*, „Studia o Książce” 1978, t. 8, s. 51-68.

25 A. Kurkowa, *Grafika ilustracyjna gdańskich druków okolicznościowych XVII wieku*, Wrocław 1979.

26 E. Chojecka, *Drzeworyty zaćmień ze smokiem. Ze studiów nad grafiką kalendarzową XV i XVI w.*, „Biuletyn Historii Sztuki” 1957, t. 19, nr 4, s. 362-366; też, *Nieznany drzeworyt astrologiczny związany z Sebastianem Brantem*, „Biuletyn Historii Sztuki” 1956, t. 18, nr 4, s. 464-475; *eadem*, *Krakowska grafika kalendarzowa i astronomiczna XVI wieku*, „Studia Renesansowe” 1963, t. 3, s. 319-482.

27 M. Janik, *op. cit.*, s. 86-111.

28 G. Labuda, *Kalendarz poznański z połowy XVII w. jako źródło ikonograficzne do dziejów wsi*, „Kwartalnik Historii Kultury Materialnej” 1954, t. 2, nr 3, s. 484-498.

29 E. Chojecka, *Ilustracja polskiej książki drukowanej XVI i XVII w.*, Warszawa 1980.

30 A. Treiderowa, *Ze studiów nad ilustracją wydawnictw krakowskich w wieku XVII (z drukarni Piotrkowczyków, Cezarych, Szedłów i Kupiszów)*, „Rocznik Biblioteki Polskiej Akademii Nauk w Krakowie” 1968, t. 14, s. 5-41.

31 A. Betterówna, *Polskie ilustracje książkowe XV i XVI wieku (1490-1525)*, Lwów 1929.

32 A. Kurkowa, *Ilustracja portretowa w drukach gdańskich XVII wieku*, „Rocznik Gdański” 1983, t. 43, z. 1, s. 83-108.

33 M. Komza, *Portret autora w książce – jego typy i funkcje*, „Acta Universitatis Wratislaviensis. Bibliotekoznawstwo” 1998, z. 21, s. 115-130.

34 E. Łomnicka-Żakowska, *Ilustracja tytułowa z portretem – specyficzny typ graficznego przedstawienia portretowego w drukach końca XVII i 1. połowy XVIII wieku*, „Roczniki Biblioteczne” 2002, t. 46, s. 157-176.

35 Gdańscy drukarze i wydawcy są obecni w podstawowych zestawieniach biograficznych (*Polski Słownik Biograficzny*); regionalnych: *Słownik biograficzny Pomorza Nadwi-*

Pierwszy prognostyk gdański wydał Wilhelm Misocacus. Nie zawierał on jednak tabel miesięcznych³⁶. Wobec tego za pierwszego redaktora gdańskiego kalendarza należy uznać Johanna Mollera³⁷ sporządzającego takie druki w latach 1586-1597. Już rok po pierwszym wydaniu kalendarza gdańskiego podobny wydał Peter Slovacius³⁸. Kolejne edycje astronomicznych druków sporządzali w Gdańsku: Michael Radtzki³⁹, Georg Lemke⁴⁰, Peter Krüger⁴¹

ślańskiego, t. 1-4, *Suplement*, 1-2, red. S. Gierszewski, Gdańsk 1992-2002; i tematycznych: *Słownik pracowników książki polskiej*, red. I. Treichel, Warszawa 1972; *Drukarze dawnej Polski od XV do XVIII wieku*, t. 4: *Pomorze*, oprac. A. Kawecka-Gryczowa i K. Korotajowa, Wrocław 1962; poza tym powstały liczne prace na temat drukarstwa gdańskiego, np.: I. Heitjan, *Kaspar und Georg Förster, Buchhändler und Verleger zu Danzig im 17. Jahrhundert. Ihre Geschäftsverbindung mit Antwerpen und Bibliographie ihrer Verlagswerke*, „Archiv für Geschichte des Buchwesens” 1975, t. 15, z. 2, s. 337-433; Z. Nowak, *Gdańsk jako ośrodek drukarski i wydawniczy do końca XVIII wieku*, „Rocznik Gdański” 1990, t. 50, z. 1, s. 129-153; *idem*, *Gdańska oficyna drukarska Guillemota-Hünefelda w służbie polskiej reformacji 1603-1652*, „Rocznik Gdański” 1973, t. 33, z. 2, s. 21-67; *idem*, *Rhodowie – pierwsza dynastia drukarzy gdańskich (1538-1619)*, „Biuletyn Poligraficzny” 1976, t. 9, nr 4, s. 24-39; M. Pelczarowa, *Z dziejów oficyn drukarskich w Gdańsku (wiek XVI-XVIII)*, „Rocznik Gdański” 1955, t. 14, s. 144-165; M. Bogucka, *Książka jako element kultury masowej w Gdańsku w XVII w.*, w: *Polska w świecie. Szkice z dziejów kultury polskiej*, red. J. Dowiat [et al.], Warszawa 1972, s. 267-276.

36 W. Misocacus, *Prognosticum oder Practica...*, R. 1577-1582, 1584-1592, 1594-1595, PAN BG, sygn.: Sa 2, 8°; 1582, 1584, Biblioteka Uniwersytecka w Toruniu [UMK], sygn.: Pol. 6.II.1786, Pol. 6.II.1568; K. Kubik, *Kalendarze gdańskie...*, s. 115; druk ten miał zachować się w ówczesnych bibliotekach NRD, jednakże autor nie podaje miejsca przechowywania ani sygnatur; tamże, s. 111; stoi na stanowisku, że pierwszy kalendarz gdański zredagował Wilhelm Misocacus, jednakże druk ten nie posiada tabel miesięcznych, co powoduje, że należy zaliczyć go do prognostyków, a nie kalendarzy.

37 J. Moller, *Schreibkalender Auff das Jahr...*, R. 1586-1589, 1592-1595, 1597, PAN BG, sygn.: Od 24163, 8°; K. Kubik, *Kalendarze gdańskie...*, s. 128, autor wskazuje, że w kalendarzu tym na 1596 rok na karcie tytułowej widnieje Jowisz z mieczem w ręku i Wenus z płonąącym sercem i dzidą, jednak rocznik ten jest zaginiony, co więcej Kubik podaje w przypisie odnośnik do rocznika na 1595 rok.

38 P. Slovacius, *Allmanach Auff das Jahr*, R. 1587, Biblioteka Narodowa, sygn. BN. XVI.O.6251.

39 M. Radtzki, *New Und Alt Schreibcalender Auff Das Jahr...*, R. 1594, 1596, 1597, 1603, 1604, 1606, 1611-1613, PAN BG, sygn. Od 24169, 8°; R. 1607, 1613, 1614, UMK, sygn.: Pol.7.II.6309; w tej drugiej bibliotece autor zapisany w katalogu alfabetycznym jako Racki Michał.

40 G. Lemke, *New und Alter Schreibcalender...*, R. 1609, PAN BG, sygn.: Od 24175, 8°.

41 P. Krüger, *Neuer und alter Schreib-Calender...*, R. 1609-1610, 1612-1625, 1627-1656, PAN BG, sygn.: Od 24178, 8°; R. 1610-1619, 1630-1639, Biblioteka Główna Uniwersyte-

i David Herlicius⁴². Do siedemnastowiecznych redaktorów gdańskich należy jeszcze zaliczyć: Friderica Möllera⁴³, Laurenta Eichstadta⁴⁴, Stefana Furmana⁴⁵, Friderica Büthnera⁴⁶, Jacoba Bartelma⁴⁷ i Johanna Kriegera⁴⁸, a także osoby kryjącej się pod pseudonimem: Marek Przyjaciół⁴⁹. Wyżej wymienieni redaktorzy znani są również z pozagdańskiej produkcji kalendarzowej, chociażby Dawid Herlicius w latach 1601-1618 wydawał takie druki w Szczecinie w tamtejszej oficynie rodziny Rhete⁵⁰, a także w Norymberdze. W tym mieście publikowano również almanachy Laurenta Eichstadta⁵¹.

---

tu Marii Curie-Skłodowskiej w Lublinie [UMCS], sygn.: St. 239, St. 241, St. 245, St. 247, St. 249, St. 251, St. 253, St. 1453-1463; R. 1613, 1626, 1631, 1632, 1634-1648, UMK, sygn.: Pol. 7.II.6306; 1626, Biblioteka Zakładu Narodowego im. Ossolińskich we Wrocławiu [Ossolineum], sygn.: 7322; karta tytułowa w kalendarzu na 1627 rok w: M. Czerniakowska, *Matematyka i fizyka w Gimnazjum Gdańskim*, w: *Gdańskie Gimnazjum Akademickie*, t. 1: *Szkice z dziejów*, red. E. Kotarski, Gdańsk 2008, s. 162.

42 D. Herlicius, *Alt unnd New Schreibcalender...*, R. 1626-1628, 1633, 1635, 1637, 1638, 1640, PAN BG, sygn.: Od 24172, 8°.

43 F. Möller, *Newer und Alter Schreib-Calender...*, R. 1646, PAN BG, sygn.: Od 24193, 8°.

44 L. Eichstadt, *Newer und Alter Schreib Calender...*, R. 1646-1667, PAN BG, sygn.: Od 24185, 8°; R. 1660, Biblioteka Narodowa, sygn.: BN.XVII.3.3343; R. 1646, 1648, 1663, UMK, sygn.: Pol. 7.II.6302; *idem*, *Ephemeris Parva...*, R. 1641, 1646-1665, 1667, 1669, PAN BG, sygn.: Od 24187, 8°; karta tytułowa kalendarza na 1649 rok w: M. Czerniakowska, *op. cit.*, s. 164.

45 S. Furman, *Nowy i Stary Kalendarz Świąt rocznych...*, R. 1652, 1664, Ossolineum, sygn.: 6748; R. 1652, 1659, 1660, Biblioteka Uniwersytetu Jagiellońskiego w Krakowie, sygn.: 6094 I czasop.

46 F. Büthner, *New und Alter Schreib-Calender...*, R. 1659-1702, PAN BG, sygn.: Od 24200, 8°; R. 1684, Biblioteka Czartoryskich w Krakowie [Czartoryscy], sygn.: K 151 II; R. 1697, 1701, Biblioteka Kórnicka Polskiej Akademii Nauk [Kórnik], sygn.: 1829, 2717, 18584; karta tytułowa w kalendarzu na 1702 rok w: M. Czerniakowska, *op. cit.*, s. 166.

47 J. Bartelma, *Zeit-Buch Oder Calender...*, R. 1675, PAN BG, sygn.: Od 24215, 8°; R. 1679, Czartoryscy, sygn.: K 59 II.

48 J. Krieger, *Kalendarz na rok...*, R. 1679, Czartoryscy, sygn.: K 59 II.

49 M. Przyjaciół, *Nowy i Stary Główny Kalendarz...*, R. 1654, Kórnik, sygn.: Cz. 2705; był to druk Marcusa Freunda tłumaczony z języka niemieckiego, zob.: K. Matthäus, *Zur Geschichte der Nürnberger Kalenderwesens. Die Entwicklung der in Nürnberg gedruckten Jahreskalender in Buchform*, „Archiv für Geschichte des Buchwesens” 1968, t. 9, z. 3-5, szpalta 1236-1243.

50 *Idem*, *Prognosticum Astrologicum Albo Praktyka...*, R. 1625, Ossolineum, sygn.: 7446; *idem*, *Alt unnd New Schreibcalender...*, R. 1601, 1602, 1604-1608, 1611-1614, 1617, 1618, PAN BG, sygn.: Od 24172, 8°.

51 Zob. wykaz tytułów norymberskich kalendarzy: K. Matthäus, *op. cit.*, szpalta 965-1396.

W nowożytnym Gdańsku istniało spore grono osób będących nakładcami. Osoby takie pokrywały koszty druku licząc na zwrot z zyskiem przy sprzedaży kalendarzy. Korzystali oni z usług gdańskich oficyn, jednakże często prace redakcyjne i drukarskie wykonywano w ośrodkach znajdujących się poza Gdańskiem. Zachowane kalendarze Paula Nagela na rok 1620 wykonano w saksońskim Goslarze, na 1621 w Halle, a późniejsze w Norymberdze⁵². Wydawnictwo Caspara Schwartza chociaż dostosowane do gdańskiego południka zostało wydane w Rostocku⁵³. Christian Grünenberg dedykował swój kalendarz gdańskiej Radzie Miejskiej, jednakże opublikował go w Szczecinie⁵⁴. Poza Gdańskiem drukowali także: J. A. Schmidt w Jenie i Johann Bellator w Hamburgu⁵⁵. Za gdańską produkcję nie można uznać, poza jednym, dzieł Alberta Linemanna, który wydawał almanachy w Królewcu i Elblągu⁵⁶. Zgodnie z zastosowaną zasadą, mimo, że druki powyższe posiadają często w swoich tytułach odnośniki do Gdańska, traktowane są jako pozagdańska produkcja drukarska.

W Gdańsku szesnastego i siedemnastego wieku, oprócz krótko trwających prywatnych inicjatyw drukarskich, istniały dwa zakłady drukarskie. Pierwszy został założony w 1538 roku przez Franciscusa Rhode. Jej kolejnymi właścicielami byli: Jacob I Rhode, Martin Rhode, Jacob II Rhode, Georg Rhete, David Friedrich Rhete i ostatni siedemnastowieczny właściciel oficyny Johann Zacharias Stolle. W 1605 roku drugą drukarnię założył Wilhelm Guillemoth, przejętą później przez Andreasa Hünefelda. W drugiej połowie siedemnastego stulecia działała jako wytwórnia Simona Reinigera starszego, później Simona Reinigera młodszego.

W kilku przypadkach nie zachowała się pierwsza strona wydawnictw. Są to kalendarze: Michaela Radtzkiego na 1612 rok⁵⁷, Petera Krügera na 1651 rok⁵⁸ i Marka Przyjaciela na 1654 rok⁵⁹. W zbiorach polskich nie udało się

52 P. Nagel, *op. cit.*, R. 1620, 1621, 1624, 1630.

53 C. Schwartz, *op. cit.*, R. 1646.

54 C. Grünenberg, *Schreib-Calendar...*, R. 1669, PAN BG, sygn.: Od 24207, 8°.

55 J. A. Schmidt, *Neuen und Alten Zeit- Wirthschaft- und Artzney-Calenders...*, R. 1693, PAN BG, sygn.: Od 24220, 8°; J. Bellator, *Neuer und Alter Astronomischer und Magischer Kunst und Wunder-Calendar...*, R. 1697, PAN BG, sygn.: Od 24225, 8°; o tych drukach w: F. Schwarz, *op. cit.*, s. 4-13.

56 A. Linemann, *Newer und Alter Schreib Calendar Auff's Jahr...*, R. 1644, UMCS, sygn.: St. 1708.

57 M. Radtzki, *op. cit.*, R. 1612.

58 P. Krüger, *op. cit.*, R. 1651.

59 M. Przyjaciel, *op. cit.*, R. 1654.

odnaleźć kalendarza Christiana Rhete, który widnieje w kartkowym katalogu Biblioteki Gdańskiej Polskiej Akademii Nauk⁶⁰. Pominięto również drukowane w Gdańsku klucze prognostykarskie, które charakteryzowały się odmienną treścią⁶¹. Po określeniu podstawy źródłowej wynika, że w kręgu zainteresowań tekstu znalazło się siedemnaście tytułów i łącznie 174 roczniki (tabela 1).

Maciej Janik informację tekstową w kalendarzach czasów saskich podzielił trafnie na trzy grupy: dzieła, autora (redaktora) i wydawcy⁶². Ten schemat można z powodzeniem zastosować także do gdańskich almanachów. Zamieszczanie informacji na karcie tytułowej o miejscu powstania ma najpóźniejszą tradycję w dziejach książki polskiej i sięga lat dwudziestych szesnastego wieku⁶³. W gdańskim kalendarzu po raz pierwszy taka informacja pojawiła się na karcie tytułowej na 1603 rok⁶⁴. Wcześniej pod autorem zamieszczano informację, że druk został wydany w oparciu o przywilej.

Jak wynika z tabeli obie drukarnie wydawały kalendarze. Rodzina Rhode aż do 1609 roku utrzymywała w Gdańsku wyłączność na ich druk. Wtedy to pierwszy almanach ukazał się w oficynie będącej własnością wdowy po Wilhelmie Guillemothie. Wydawanie kalendarza Petera Krügera kontynuował również kolejny właściciel Andreas Hünefeld, a po nim Simon Reiniger starszy i młodszy współpracując z Friedrichem Büthnerem. Ten jednak nie traktował kooperacji z oficyną jako stałej. Dlatego niektóre roczniki almanachu wydawał w konkurencyjnej drukarni Davida Friedricha Rhete, a pod koniec siedemnastego wieku u Johanna Zachariasa Stolle. Łącznie na przestrzeni szesnastego i siedemnastego stulecia kalendarzy z drukarni radzieckiej (gimnazjalnej) do naszych czasów zachowało się co najmniej 67 roczników. Oficyna założona przez Wilhelma Guillemotha, prowadzona przez jego następców, do 1702 roku wydała co najmniej 105 roczników.

⁶⁰ Według katalogu kartkowego PAN BG: C. Rhete, *Alter und Neuer Schreib-Calender...*, R. 1665, PAN BG, sygn.: Od 24204, 8°.

⁶¹ W ciągu siedemnastego stulecia takich druków w Gdańsku powstało kilka, m.in.: *Klucz Prognostykarski...*, Czartoryscy, sygn.: K 311 II.

⁶² M. Janik, *op. cit.*, s. 101.

⁶³ M. Juda, *op. cit.*, s. 71.

⁶⁴ M. Radtzki, *op. cit.*, R. 1603.

Tytuł kalendarza	Redaktor	Zachowane roczniki	Drukarnia	Typ karty tytułowej
<i>Schreibkalennder Auff das Jahr...</i>	Johann Moller	1586-1589, 1592-1595, 1597	Jacob I Rhode	typ 4
<i>Allmanach Auff das Jahr 1587...</i>	Peter Slovacius	1587	Jacob I Rhode	typ 1
<i>New und Alt Schreibcalennder Auff das Jahr...</i>	Michael Radtzki	1594, 1596, 1597, 1603, 1604, 1606, 1607, 1611-1613, 1614	Jacob I Rhode (roczniki: 1594, 1596, 1597, 1603, 1604) ⁶⁵ ; Martin Rhode (roczniki: 1606, 1607, 1611-1613, 1614)	typ 2 (1603, 1604, 1607, 1614); typ 4 (1594, 1596, 1597, 1606, 1611-1613)
<i>New und Alter Schreibcalender auff das Jahr...</i>	Georg Lemke	1609	Martin Rhode	typ 4
<i>Newer und Alter Schreib Calender auff das Jahr...</i>	Peter Krüger	1609-1625, 1627-1656	Wilhelm Guillemoth Wittwe (rocznik 1609) ⁶⁶ ; Andreas Hünefeld (roczniki: 1610-1625, 1627-1656)	typ 2 (1609, 1610, 1611); typ 3 (1624, 1625, 1627-56); typ 4 (1612-1623).
<i>Prognosticum Astrologicum Albo Praktyka...</i>	David Herlicius	1625	Georg Rhete	typ 1
<i>New und Alt Schreibcalender auff's Jahr...</i>	David Herlicius	1626-1628, 1633, 1635, 1637, 1638, 1640 ⁶⁷	Georg Rhete	typ 5
<i>Ephemeris Parva...</i>	Laurent Eichstadt	1641, 1646-1665, 1667, 1669	Andreas Hünefeld	typ 2

65 Jacob I Rhode zmarł w 1602 roku. Prawdopodobnie roczniki na 1603 i 1604 roku, mimo, że widniał w nich jako wydawca Jacob I Rhode, wydali wspólnie jego synowie: Jacob i Martin Rhode, a późniejsze już sam Martin Rhode, zob.: Z. Nowak, *Rhode Jakub Izrael*, w: *Słownik biograficzny Pomorza Nadwiślańskiego*, red. S. Gierszewski, t. 4, R-Ż, red. Z. Nowak, Gdańsk 1997, s. 63.

66 *Idem*, Hünefeld Andrzej, w: *Słownik biograficzny...*, t. 2, G-K, red. *idem*, Gdańsk 1994, s. 242; wdowa do Wilhelmie Guillemoth nazywała się Maria z domu Baerckholten, po śmierci męża współpracował z nią Andreas Hünefeld i 22 września 1608 roku poślubił ją.

67 W latach 1601-1625 był wydawany w Szczecinie; D. Herlicius, *Alt unnd New Schreibcalender...*, R. 1601, 1602, 1604-1608, 1611-1614, 1617, 1618, PAN BG, sygn.: Od 24172, 8°; nie zauważono tego w: K. Kubik, *Kalendarze gdańskie...*, s. 120, chociaż skonstatowano, że towarzyszący prognostyk wydany został w Szczecinie: *ibidem*, s. 123.

Tytuł kalendarza	Redaktor	Zachowane roczniki	Drukarnia	Typ karty tytułowej
<i>Newer und Alter Schreib Calender Auff's Jahr...</i>	Albert Linemann	1644	Andreas Hünefeld	typ 3
<i>Newer und Alter Schreib Calender Auff das Jahr...</i>	Frideric Möller	1646	Georg Rhete	typ 3
<i>Newer und Alter Schreib Calender Auff's Jahr...</i>	Laurent Eichstadt	1646-1667	Andreas Hünefeld	typ 3 (1646-1649); typ 5 (1650-1667)
<i>Nowy y Stary Kalendarz Swiat Rocznych y Biegow niebieskich Na Rok...</i>	Stefan Furman	1652, 1659, 1660, 1661, 1664	David Friedrich Rhete ⁶⁸	typ 1 (1652); typ 2 (1659, 1660, 1661, 1664)
<i>Nowy i Stary Kalendarz</i>	Laurent Eichstadt	1655	Elias Möller	typ 5
<i>New und Alter Schreib Calender Auff's Jahr...</i>	Frideric Büthner	1663-1702 ⁶⁹	Simon Reiniger starszy i młodszy (roczniki: 1663, 1665, 1667, 1671, 1672, 1678, 1679, 1699, 1700-1702), David Friedrich Rhete (roczniki: 1664, 1666, 1668, 1669, 1670, 1673, 1674, 1675-1677, 1680, 1681, 1682, 1683, 1684, 1685, 1686, 1687, 1688, 1689, 1690, 1691, 1692, 1693, 1694, 1695), Johann Zacharias Stolle (roczniki: 1696-1698)	typ 3
<i>Zeit-Buch Oder Calender Auff das Jahr...</i>	Jacob Bartelma	1675	David Friedrich Rhete	typ 3

⁶⁸ Z. Nowak, *Rhete Dawid Fryderyk*, w: *Słownik biograficzny...*, t. 4, R-Ż, red. *idem*, Gdańsk 1997, s. 59; do 1655 roku pomagał swojej matce w prowadzeniu drukarni.

⁶⁹ W latach 1659-1662 kalendarz wydawany był w Królewcu; F. Büthner, *New und Alter Schreib-Calender...*, R. 1659-1662, PAN BG, sygn.: Od 24200, 8°.

Tytuł kalendarza	Redaktor	Zachowane roczniki	Drukarnia	Typ karty tytułowej
<i>Newer und Alter Schreib-Calender Aufs Jahr...</i>	Andreas Concius	1683	Simon Reiniger	typ 3
<i>Neuer und Alter Astronomischer und Physiologischer Kunst- und Wunder-Calender Auff das Jahr...</i>	Johann Krieger	1698	Johann Zacharias Stolle	typ 5

Tabela 1. Kalendarze wydawane przez gdańskie oficyny w XVI i XVII wieku z zachowanymi kartami tytułowymi

Typy kompozycji karty tytułowej:

typ 1 – kompozycja tekstowa, perspektywiczna bez bordiury

typ 2 – kompozycja tekstowa z bordiurą typograficzną

typ 3 – kompozycja tekstowa z bordiurą ilustracyjną lub enklawą tekstową

typ 4 – kompozycja z udziałem plakiety ilustracyjnej, winiety lub ozdobnika z okalającą bordiurą typograficzną albo bez niej.

typ 5 – kompozycja z plakietami ilustracyjnymi, winietami lub ozdobnikami z bordiurą ilustracyjną

Podziału na typy kompozycji kart tytułowych dokonał w odniesieniu do kalendarzy okresu saskiego Maciej Janik. Przeprowadził krytykę podziału estetycznego polskich druków osiemnastego wieku Zdzisława Staniszewskiego. Według Janika taka systematyka nie przystawała do druków kalendarzowych, stąd też zaproponował własną klasyfikację. Obejmuje ona następujące kompozycje: z perspektywiczną organizacją tekstu, otwarte; z perspektywiczną organizacją tekstu, zamknięte bordiurą typograficzną⁷⁰; przerywnikową otwartą; przerywnikową zamkniętą bordiurą typograficzną; z plakieta ilustracyjną; z udziałem winiety lub ozdobnika; ilustracyjną z enklawą tekstową; tekstową zamkniętą bordiurą ilustracyjną; sztychowana. Na potrzeby niniejszego opracowania zastosowano zmodyfikowany system. Najbardziej prostym układem zastosowanym w gdańskich kalendarzach była kompozycja tekstowa, perspektywiczna bez bordiury (typ 1). Stosowano również konstrukcje tekstowe z bordiurą typograficzną (typ 2, **il. 1**) oraz struktury tekstowe z bordiurą ilustracyjną (typ 3,

⁷⁰ Za Maciejem Janikiem przyjęto określenie bordiura typograficzna, chociaż często spotykane jest miano ozdobna ramka drzeworytnicza, zob.: M. Janik, *op. cit.*, s. 101-102; M. Juda, *op. cit.*, s. 69, 76-77.

il. 2-8). Do tego typu postanowiono włączyć, wydzielone przez Janika, kompozycje ilustracyjne z enklawą tekstową, gdyż powierzchnia pozostawiona na pismo drukowane w kalendarzach gdańskich XVI i XVII wieku oscylowała dookoła prostokąta i umieszczona pośrodku karty. Była więc bardzo podobna do bordiury ilustracyjnej. Kolejny typ prezentuje kompozycję z udziałem plakiety ilustracyjnej, winiety i ozdobnika z okalającą bordiurą typograficzną lub bez niej (typ 4, il. 9). Wprawdzie Janik wydzielił karty tytułowe z plakietą od tych z winieta i ozdobnikiem, ale podobne położenie części graficznych zdaje się tłumaczyć umieszczeniem ich we wspólnej kategorii. Ostatnią kompozycją są kalendarzowe tytuły z połączonymi plakietami ilustracyjnymi, winieta i ozdobnika z bordiurą ilustracyjną (typ 5, il. 10). W ten sposób wszystkie znane gdańskie kalendarze dają zakwalifikować się do wyżej wymienionych pięciu typów kompozycji.

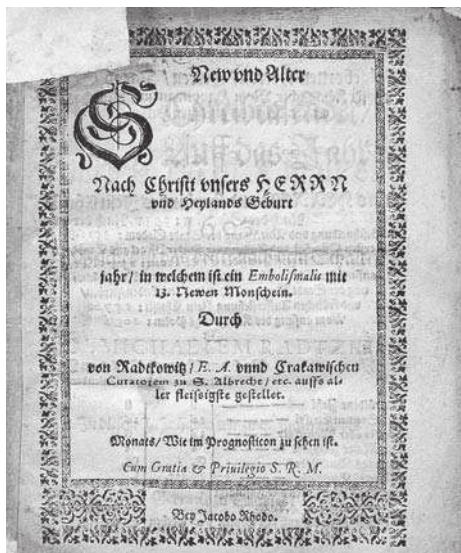
Najbardziej prosty schemat (typ 1) z całości jest znany tylko z jednego kalendarza gdańskiego z 1625 roku. Jest to polskojęzyczna *Prognosticum Astrologicum Albo Praktyka...* Davida Herliciusa wydana u Georga Rhete⁷¹. Tytuł został rozmieszczony symetrycznie względem pionowego środka strony, a więc perspektywicznie. Na karcie tytułowej brak jakichkolwiek ozdobników graficznych. Jedynym wyróżnieniem było zastosowanie zmiennych wysokości czcionek oraz naprzemienny druk w kolorze czerwonym i czarnym, typowym dla druków kalendarzowych. Tym pierwszym zaakcentowano ważniejsze informacje, to jest: początek tytułu (*Prognosticum... Praktyka na Rok po...*), cyfry roczne, imię, nazwisko i profesję redaktora, wskazanie, że jego druk odbywał się w oparciu o przywilej oraz adres drukarski. Tekst ułożony był w cztery trójkąty skierowane wierzchołkami w dół strony. Ostatnią partię liter złożono w formę prostokąta o długości pięciu linijek. Łącznie cały tekst tytułarny ograniczał się do osiemnastu linijek.

Prawdopodobnie nie było akcentów graficznych na karcie tytułowej we wcześniejszym kalendarzu Petera Slovaciusa na 1587 rok. Nie można stwierdzić tego z pewnością, gdyż zachowany druk w Bibliotece Narodowej posiada ubytek w postaci naderwanej pierwszej strony⁷².

Poza wyżej wskazanymi drukami, wszystkim pozostałym tytułom gdańskich kalendarzy towarzyszą akcenty graficzne. Jedną z najbardziej popularnych była konstrukcja tekstowa z bordiurą typograficzną (typ 2). To zrozumiałe, gdyż zastosowanie okalającego, prostego akcentu nie podnosiło znacznie kosztu druku, dodawało zaś wrażenie estetycznych. Zastosowane drzeworytowe bordiury mogły być używane w innych drukach. Typ taki reprezentują kalendarze

71 D. Herlicius, *Prognosticum...*, R. 1625.

72 P. Slovacius, *op. cit.*, R. 1587.

1. M. Radtzi, *New Und Alt Schreibealender Auff Das Jahr...* na 1603 rok. Kompozycja tekstowa z bordiurą typograficzną [ze zbiorów Polskiej Akademii Nauk Biblioteki Gdańskiej]

2. P. Krüger, *Newer und Alter Schreibealender auff das Jahr...* na 1625 rok. Kompozycja tekstowa z bordiurą ilustracyjną [ze zbiorów Polskiej Akademii Nauk Biblioteki Gdańskiej]

Michaela Radtzkiego na 1603, 1604, 1607 i 1614 rok⁷³. W dwóch pierwszych rocznikach bordiura składa się z dwóch części (il. 1). Pierwsza z nich, wewnętrzna, wąska, okalała cały tytuł dzieła. W drugiej, zewnętrznej wycięto enklawę. W niej umieszczono adres drukarski w kolorze czerwonym i czarnym. W kolejnym, zachowanym roczniku na 1606 rok do bordiury dołączono plakietę ilustracyjną. Sama bordiura pojawiła się w tym samym kalendarzu ponownie w 1607 i 1614 roku. W pierwszym z wymienionych roczników składa się na nią motyw roślinny obejmujący szerokie pole, dodatkowo na dole dwukrotnie powiększone. Nieco węższą wydrukowano w druku na 1614 rok. Jednakże zastosowano w tym wypadku podobny zabieg jak w 1603 roku, umieszczając stopkę drukarską wewnątrz bordiury.

W tych samych latach, co w oficynie Jacoba Rhode, okalającą bordiurę stosował również drukarz Andreas Hünefeld. Taki układ występował w kalendarzu Petera Krügera na 1609, 1610 i 1611 rok⁷⁴. W pierwszym adres drukarski został oddzielony poziomą linią, w drugim cieńszą bordiurą, a w ostatnim bezpośrednio sąsiadował z resztą tekstu. W następnych rocznikach odszedł na

73 M. Radtzi, *op. cit.*, R. 1603, 1604, 1607, 1614.

74 P. Krüger, *op. cit.*, R. 1609, 1610, 1611.

rzecz kompozycji z plakieta. Tego prostego schematu użył jeszcze w łacińskim kalendarzu Laurenta Eichstadta wydawanego w połowie siedemnastego stulecia⁷⁵. David Friedrich Rhete, bordiurę odbijaną w kolorze czarnym i czerwonym przyjął za wzorzec w polskojęzycznych kalendarzach na 1659, 1660 i 1664 rok⁷⁶.

Najbardziej popularną w gdańskich kalendarzach kompozycją była struktura tekstowa z otaczającą bordiurą ilustracyjną, mającą niekiedy cechy enklawy tekstowej (typ 3). W Gdańsku po raz pierwszy układ ten zastosowano w kalendarzu Petera Krügera na 1624 rok⁷⁷. Drzeworyt podzielono na cztery części (il. 2). W górnej, nad tytułem umieszczono personifikację astronomii trzymającą w rozpostartych dłoniach słońce i księżyc. W górnej, lewej stronie widniał herb Rzeczypospolitej, a po drugiej herb Gdańska z tradycyjnymi trzymaczami. Przekaz ikonograficzny wskazywał astronomię, która podparta była na dwóch składowych: geometrii i arytmetyce⁷⁸. Na dole strony, pod tytułem, umieszczono widok Gdańska od strony Bramy Wyżynnej. W późniejszych latach miała to być jedna z najbardziej rozpoznawalnych cech gdańskich kalendarzy, która przetrwała także w XVIII wieku⁷⁹. Taki sam drzeworyt zastosowano rok później. Warto wspomnieć, że widok Gdańska pojawiał się nie tylko w dziełach drukowanych, ale także na złotych monetach⁸⁰.

Bordiurę ilustracyjną w kalendarzach z oficyny Georga Rhete spotyka się dopiero w 1646 roku⁸¹. Wydrukowano wtedy almanach Friderica Möllera. Jakość odbitego drzeworytu była niska. Podobnie jak to miało miejsce w poprzednim omówionym druku, bordiurę ilustracyjną podzielono na cztery części. W pierwszej widnieje herb Gdańska z trzymaczami, w dwóch następujących prawdopodobnie umieszczono personifikację geometrii i arytmetyki, zaś na dole widniał jeździec. Zła jakość wykonania nie pozwala na dokładniejszy opis przedstawień.

Ten sam typ kompozycji zastosował Andreas Hünefeld w latach 1646-1649⁸². W roczniku na 1646 rok umieścił na karcie tytułowej miedzioryt, co

75 L. Eichstadt, *Ephemeris...*, R. 1641, 1646-1665, 1667, 1669.

76 S. Furman, *op. cit.*, R. 1659, 1660, 1664.

77 P. Krüger, *op. cit.*, R. 1624, 1625.

78 W krakowskich kalendarzach drugiej połowy XVI wieku personifikacji astronomii często towarzyszyła medycyna; E. Chojecka, *Krakowska grafika...*, s. 377, il. 45, 46.

79 Widok Gdańska np. w: H. Kühn, *Cosmophili Kunst- und Tugend-Calender...*, R. 1741, PAN BG, sygn.: Od 24234, 8°.

80 B. Haczewska, *Widoki miast na złotej monecie polskiej*, „Sprawozdania z Posiedzeń Komisji Naukowych. Polska Akademia Nauk. Oddział w Krakowie” 1990, t. 34, z. 1-2, s. 10-11.

81 F. Möller, *op. cit.*, R. 1646.

82 L. Eichstadt, *Newer und Alter...*, R. 1646-1649, 1651-1653.

3. L. Eichstadt, *Newer und Alter Schreib Calender Auffſ Jahr...* na 1646 rok.
Kompozycja tekstowa z bordiurą ilustracyjną
[ze zbiorów Polskiej Akademii Nauk
Biblioteki Gdańskiej]

4. L. Eichstadt, *Newer und Alter Schreib Calender Auffſ Jahr...* na 1648 rok.
Kompozycja tekstowa z enklawą tekstową
[ze zbiorów Polskiej Akademii Nauk
Biblioteki Gdańskiej]

zdarzało się w kalendarzach bardzo rzadko⁸³. To przedstawienie ikonograficzne należy zaliczyć do bogatych (il. 3). Pomijając szczegółową interpretację, przedstawię tylko najważniejsze cechy miedziorytu. U góry, nad tytułem, umieszczono herb Gdańska. Na dole widniał emblemat drukarski, w otoku ze słowami: *sicut flos agri sic floret homo*, co odnosiło się do biblijnego Psalmu 103⁸⁴. Całość skomponowana była w stylu kolumnowym, który charakteryzował liczną grupę druków. Taka sama karta została zaprezentowana czytelnikowi, który sięgnął po gdański kalendarz w 1651, 1652 i 1653 roku. W almanachach na 1647 i 1648 rok wytłoczono odbicie drzeworytowe⁸⁵. W górnej części, zamiast astronomii, pojawił się astronom (il. 4). Otoczony dwoma znakami zodiaku: lwem ze słońcem i rakiem z księżycem. Poniżej wprowadzono novum, góra została wsparta na personifikacjach astronomii i geometrii. Ciekawie prezentuje się dół strony, przedstawiono tam, w otoku widok Królewca. Dowodem na to są trzy herby tworzące ów-

83 W wieku siedemnastym w innych drukach miedzioryty występowały już masowo, za: M. Juda, *op. cit.*, s. 75.

84 Z. Nowak, *Hünefeld Andrzej*, s. 243.

85 L. Eichstadt, *Newer und Alter...*, R. 1647, 1648.

5. L. Eichstadt, *Newer und Alter Schreib Calender Auff's Jahr...* na 1649 rok.
Kompozycja tekstowa z bordiurą ilustracyjną
[ze zbiorów Polskiej Akademii Nauk
Biblioteki Gdańskiej]

6. F. Büthner, *New und Alter Schreib Calender Auff's Jahr...* na 1664 rok.
Kompozycja tekstowa z enklawą tekstową
[ze zbiorów Polskiej Akademii Nauk
Biblioteki Gdańskiej]

czesny zespół miejski: koronę pomiędzy dwiema gwiazdami (symbol Lipnika), koronę z białym krzyżem (Stare Miasto) oraz koronę wśród dwóch myśliwskich rogów (Knipawa). Powyższe przedstawienie pozwala wysunąć wniosek, że druk ten był przeznaczony do rozprowadzania w Królewcu i okolicach. Taką samą kartę umieszczono w almanachu Albertusa Linemannusa. Jednakże pozostając w zgodności z zasadą, że zainteresowaniem obejmujemy tytuły powstałe na terenie gdańskich oficyn, pozostaje niniejsze wydawnictwa zaliczyć do gdańskich kalendarzy. Świadczy o tym notka w tytule: *Gedruckt zu Dantzig*.

Zbieżny motyw z astronomem, personifikacjami astronomii i geometrii oraz widokiem Królewca obecny był w almanachu Andreasa Conciusa na 1683 rok⁸⁶. Tylko jeden jego rocznik został wytworzony w oficynie Simona Reinigera, inne zostały wykonane w królewieckiej drukarni Paschena Mense i Fridericha Reusnera.

W ciągu wydawniczym pod redakcją Laurenta Eichstadta drukarz Andreas Hünefeld bardzo często zmieniał drzeworyt. W roczniku na 1649 rok nad tytułem wydrukowano słowa: *Omnia tempus habent*, które świetnie ko-

⁸⁶ A. Concius, *op. cit.*, R. 1683.

7. F. Büthner, *Neuer und Alter Schreib-Calendar Auff's Jahr...* na 1677 rok.
Kompozycja tekstowa z enklawą tekstową
[ze zbiorów Polskiej Akademii Nauk
Biblioteki Gdańskiej]

8. F. Büthner, *Neuer und Alter Schreib-Calendar Auff's Jahr...* na 1699 rok.
Kompozycja tekstowa z enklawą tekstową
[ze zbiorów Polskiej Akademii Nauk
Biblioteki Gdańskiej]

respondowały z czterema personifikacjami pór roku⁸⁷. Wydawca szukał nabywców swoich druków nie tylko w Gdańsku i Królewcu, ale także w Toruniu. W tym roczniku zaprezentował widok tego ostatniego miasta od strony Wisły z toruńskim herbem i polskim orłem (il. 5). Ponownie notka w tytule ogłaszała: *Gedruckt zu Dantzig*. W następnych rocznikach do bordiury ilustracyjnej dodano plakiety, co zostało omówione poniżej. Niewykluczone, że drukarz z redaktorem sporządzali po kilka edycji, mutacji tego samego kalendarza.

Ten sam drzeworyt, stosowano, jako bordiurę ilustracyjną już po śmierci Andreasa Hünefelda i przejęciu drukarni przez Simona Reinigera. Opatrzono nim kalendarze autorstwa Friderica Büthnera na 1663, 1667, 1671, 1672, 1673, 1674, 1675 i 1676 rok⁸⁸. Do 1662 roku almanachy tego autora wychodziły spod prasy oficyny królewieckiej, jednakże z widokiem Gdańska. Prawdopodobnie później drzeworytu tego używano w drukarni Simona Reinigera, gdyż widniał w kalendarzach na 1669 i 1670 rok⁸⁹.

87 L. Eichstadt, *Newer und Alter...*, R. 1649.

88 F. Büthner, *op. cit.*, R. 1663, 1667, 1671-1676.

89 *Idem, op. cit.*, R. 1669, 1670.

Niektóre roczniki almanachu Friderica Büthnera wydawał David Friedrich Rhete. Wprawdzie na 1664 rok przedstawił nowy drzeworyt, jednak korzystał ze sprawdzonych wzorców i symboliki⁹⁰. Na karcie tytułowej u góry widniała kula opasana przez znaki zodiaku (**il. 6**). Po stronie prawej stały personifikacje wiosny i lata, a po drugiej jesieni i zimy. Niżej dwie postacie kobiece symbolizowały geometrię i arytmetykę. Całość zamknięta była podstawą w formie widoku Gdańska od strony zachodniej.

Tradycyjna karta tytułowa została zamieniona na miedzioryt w roczniku na 1677 rok⁹¹, wykonany przez Andreasa Stecha i Izaaka Saala⁹². W górnej, centralnej części konstrukcji, autor zamieścił portret króla Jana III Sobieskiego, który w tym roku gościł w Gdańsku (**il. 7**). Obok niego zamieszczono dwa obrazki z życia władcy: bitwę i złożenie mu hołdu. Wsparte były na czterech kolumnach symbolizujących cechy dobrego władztwa: ofiarności, przebiegłości, waleczności i sprawiedliwości. Tego wzoru użyto także w kalendarzach na 1678, 1679, 1683, 1684, 1685, 1687, 1694, 1697 i 1698 rok. W pozostałych almanachach Friderica Büthnera, które wyszły spod prasy Davida Friedricha Rhete, widniała kopia drzeworytowa tego przedstawienia⁹³. Są to edycje na 1680, 1681, 1682, 1686, 1688, 1689, 1690, 1691, 1692, 1693, 1695 i 1696 rok. Rocznik 1696 i dwa kolejne zostały wydrukowane w oficynie Johanna Zachariasasa Stolle. W 1696 użył on formy drzeworytowej, a w 1697 i 1698 miedziorytu⁹⁴. Już pobieżna analiza tego założenia wskazuje, że ukazanie wizerunku władcy miało charakter gloryfikacji czy wręcz apoteozy⁹⁵.

Ten wzór drzeworytu został pod koniec siedemnastego stulecia przejęty przez Simona Reinigera. Bordiurę ilustracyjną kalendarza Friderica Büthnera na 1699 i 1700 rok oparto na czterech kolumnach⁹⁶. Przebudowie uległa tylko górna część (fot. 8). W owym czasie nie żył już Jan III Sobieski, jego miejsce zajął ówczesny władca – August II. Zamiast scen z panowania króla, po lewej stronie umieszczono wizerunek cesarza Ottona III, a po drugiej króla Bolesława Chrobrego. W kalendarzach na 1701 i 1702 rok została użyta miedziorytowa wersja tej kompozycji. I w tym wypadku wizerunek ma wydźwięk gloryfikacji.

90 *Idem, op. cit.*, R. 1664-1666, 1668.

91 *Idem, op. cit.*, R. 1677-1679, 1683-1685, 1687, 1694, 1697, 1698.

92 Z. L. Pszczółkowska, *op. cit.*, s. 73.

93 F. Büthner, *op. cit.*, R. 1680-1682, 1686, 1688-1693, 1695, 1696.

94 *Idem, op. cit.*, R. 1696-1698.

95 O takiej roli portretów władców w drukach: M. Komza, *Portret autora...*, s. 115.

96 F. Büthner, *op. cit.*, R. 1699-1702.96

David Friedrich Rhete na 1675 rok wydał tytuł, pod redakcją Jacoba Bartelma⁹⁷. Kalendarz, dla odróżnienia zaopatrzył w inny drzeworyt. U góry, zamiast personifikacji astronomii, umieszczono sferę armilarną, zwaną też sferycznym astrolabium, a nad tym symbolem astronomii, para orłów podtrzymywała wieńiec. W górnych bokach umieszczono wizerunki Słońca i Księżyca. Tradycyjnie już po prawej i lewej stronie znajdowały się personifikacje geometrii i arytmetyki, a na dole widok Gdańska. Tym razem miasto prezentuje się od strony zachodniej.

Kolejna kompozycja oparta była na plakiecie ilustracyjnej, winiecie lub ozdobnikach z okalającą bordiurą typograficzną. Ten typ został zastosowany w najstarszym zachowanym kalendarzu gdańskim, pod redakcją Johanna Mollera⁹⁸. W czarnej bordiurze umieszczono tytuł oraz plaketę (il. 9). Przedstawiała ona dwukolorowy herb Gdańsk z trzymaczami. Kolorem czerwonym zaznaczono pole herbowe oraz lwy. Ta sama karta tytułowa była obecna w pozostałych rocznikach tego wydawnictwa. Taka sama widniała w drugim kalendarzu wydawanym przez Jacoba Rhode, a redagowanym przez Michaela Radtzkiego na 1594 i 1596 rok⁹⁹. Układ ten zmieniono na 1597 rok, kiedy herb został zastąpiony ozdobnikiem, podobnie jak na 1611 rok. W kalendarzu na 1606 roku pojawił się wykres astronomiczny z informacją o ukazaniu się dwa lata wcześniej komety nad Gdańskiem. Do herbu miasta powrócono w druku na 1613 rok. W bordiurze wycięto enklawy, umieszczając u góry początek tytułu *Newer und Alter*, a na dole adres drukarski Martina Rhode. U tego drukarza herb pojawił się również w kalendarzu Georga Lemke na 1609 rok¹⁰⁰.

W tym czasie Andreas Hünefeld stosował taką samą kompozycję. Zamiast przedstawień herbu, skupił się na graficznych przedstawieniach wydarzeń astronomicznych. Na karcie tytułowej kalendarza na 1612, 1614 i 1621 rok widniało częściowe zaćmienie księżyca i słońca¹⁰¹. Aby czytelnik mógł bliżej je określić w pobliżu ich tarcz umieścił prostą mapę nieba. Umieszczanie takich motywów na kartach tytułowych stanowiło częstą praktykę¹⁰². W przypadku gdy takich wydarzeń brakowało, korzystano z utartego wzoru umieszczania herbu Gdańska w wersji czarnobiałej. Tak stało się w drukach na 1613, 1615, 1616, 1617, 1618, 1619, 1620 i 1622 rok¹⁰³.

Tylko w dwóch wypadkach nie zastosowano bordiury typograficznej. Chodzi o almanach Johanna Kriegera, w którym pod rozbudowanym tytułem zamiesz-

97 J. Bartelma, *op. cit.*, R. 1675.

98 J. Moller, *op. cit.*, R. 1586-1589, 1592-1595, 1597.

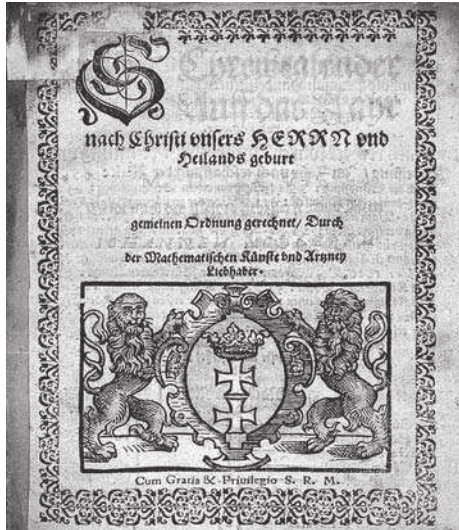
99 M. Radtzki, *op. cit.*, R. 1594, 1596, 1597, 1606, 1611, 1613.

100 G. Lemke, *op. cit.*, R. 1609.

101 P. Krüger, *op. cit.*, R. 1612, 1614, 1621.

102 E. Chojecka, *Drzeworyty...*, s. 362.

103 P. Krüger, *op. cit.*, R. 1613, 1615-1620, 1622.

9. J. Moller, *Schreibkalennder Auff das Jahr...* na 1597 rok. Kompozycja z udziałem winiety i okalającą bordiurą typograficzną [ze zbiorów Polskiej Akademii Nauk Biblioteki Gdańskiej]

10. D. Herlicius, *New Und Alt Schreibcalender auff das Jahr...* na 1638 rok. Kompozycja z plakieta ilustracyjną i bordiurą ilustracyjną [ze zbiorów Polskiej Akademii Nauk Biblioteki Gdańskiej]

czono widok Gdańska¹⁰⁴. Druga tego typu karta tytułowa znajduje się w kalendarzu Stefana Furmana na 1652 rok¹⁰⁵. Poniżej głównego tytułu umieszczono przedstawienie dwóch, częściowych zaćmień Księżyca oraz Słońca w formie winiety. Adres drukarski oddzielono ozdobnikiem roślinnym.

Na ostatnią wydzieloną kompozycję składają się kalendarzowe tytuły z połączonymi plakietami ilustracyjnymi, winieta i ozdobnika wraz z bordiurą ilustracyjną. W tym względzie wyróżniały się almanachy Davida Herliciusa. Plakietę stanowił portret redaktora, który jak to było w przypadku ówczesnych trendów europejskich, umieszczano na początku dzieła¹⁰⁶. Pojawiał się on regularnie, najpierw w szczecińskich drukach, a później gdańskich¹⁰⁷. Od rocznika na 1638 rok nastąpiła lekka zmiana wizerunku (il. 10). Herlicius widoczny był w podobnym ujęciu profilowym, ale z drugiej strony. To typowe przedstawienie portretowe w owalnej ramie jakie rozpowszechniło się w dru-

¹⁰⁴ J. Krieger, *op. cit.*, R. 1698.

¹⁰⁵ S. Furman, *op. cit.*, R. 1652.

¹⁰⁶ M. Komza, *Portret autora...*, s. 127.

¹⁰⁷ D. Herlicius, *New Und Alt Schreibcalender...*, R. 1601, 1602, 1604-1608, 1611-1614, 1617, 1618, 1626-1628, 1633, 1635, 1637, 1638, 1640.

kach w pierwszej połowie siedemnastego wieku¹⁰⁸. Jednak następni redaktorzy nie zamieszczali w kalendarzach swoich podobizn, chociaż zabiegu tego dokonywano w innych gdańskich wydawnictwach¹⁰⁹.

Ten szczególny typ plakiety na karcie tytułowej obecny był również w pierwszych gdańskich prognostykach Wilhelma Misocacusa¹¹⁰, gdzie autor występował w towarzystwie przyrządów astronomicznych¹¹¹. Warto odnotować fakt, że w gdańskich kalendarzach nowożytnych ani razu nie umieszczono wizerunku osoby, której dedykowany był druk¹¹².

Często, gdy stosowano bordiurę ilustracyjną pośród tytułu zamieszczano graficzne przedstawienia zdarzeń astronomicznych. Na przykład na karcie tytułowej wykonanej przez Friedricha Allena almanachu Laurenta Eichstadta na 1650 rok winiety symbolizują dwa zaćmienia Księżyca: 15 maja i 8 listopada¹¹³.

Po dokonanej analizie można wysunąć kilka wniosków co do kart tytułowych gdańskich kalendarzy. Przede wszystkim cechami zewnętrznymi, a więc ogólnym rozplanowaniem kompozycji, nie różniły się niczym w stosunku do innych tego typu druków wydawanych w Rzeczypospolitej i na terenach ościennych. Do połowy siedemnastego stulecia gdańscy drukarze stosowali różnego rodzaju kompozycje. Po 1650 roku daje się zauważyć dominację bordiury ilustracyjnej, której często towarzyszą plakiety ilustracyjne, winiety lub ozdobniki. Jedynym wyjątkiem jest tutaj polskojęzyczny kalendarz redagowany przez Stefana Furmana. Cechy łączące kalendarze gdańskie z polskojęzycznymi i niemieckojęzycznymi wskazują, że kalendariografia gdańska nie tworzyła wyodrębnionego zbioru z wydawnictwami polskimi. Z drugiej strony trzeba podkreślić, że zachodnioeuropejskie almanachy wyróżniały się lepszą jakością druku, a co za tym idzie większą estetycznością wykonania. Wystarczy w tej mierze przyjrzeć się bogato zdobionym kalendarzom norymberskim z szesnastego i siedemnastego wieku¹¹⁴.

Jednocześnie w grafikach można zauważyć motywy, które często pojawiają się w gdańskich kalendarzach: herb i widok miasta. Na ile jest to wyjątkowe

108 M. Komza, *Portret autora...*, s. 121.

109 Znana jest ilustracja portretowa Friderica Büthnera z prognostyka: A. Kurkowa, *Ilustracja portretowa...*, il. 19; *eadem*, *Grafika ilustracyjna...*, s. 105, il. 44.

110 W. Misocacus, *op. cit.*, R. 1577-1582, 1584-1592, 1594-1595.

111 Najczęściej przedstawiono astronomów z trzymanym sferycznym astrolabium; E. Chojecka, *Krakowska grafika...*, s. 374-375, il. 43-44.

112 E. Łomnicka-Żakowska, *op. cit.*, s. 157-176.

113 L. Eichstadt, *Newer und Alter...*, R. 1650, 1654; reprodukcja tej karty tytułowej w kalendarzu na 1657 rok w: Z. L. Pszczółkowska, *op. cit.*, s. 70.

114 Na temat tytułowych ilustracji norymberskich kalendarzy, zob.: K. Matthäus, *op. cit.*, szpalta 1165-1175.

w kalendariografii, wymaga dalszych badań¹¹⁵. Jest to natomiast często spotykany temat w innych gdańskich drukach¹¹⁶. Podobnie sytuacja kształtuje się, jeżeli chodzi o personifikacje geometrii, arytmetyki czy astronomii, nader często obecne w gdańskich almanachach. Co ciekawe, powyższe wątki wykorzystywały obydwie oficyny.

Kompozycja kart tytułowych kalendarzy częściowo jest zbieżna z wnioskami co do kart książkowych przedstawionych przez Małgorzatę Komzę. Całość zwykle była podzielona na trzy poziome części z środkowym miejscem na tytuł. Po dwóch stronach stały postacie alegoryczne: geometria, astronomia bądź arytmetyka. Szkielet schematu stanowił łuk albo fasada budowli z kolumnami¹¹⁷.

Jednakże obojętnie jaką wybierano kompozycję i motywy graficzne, cel stworzenia estetycznej karty tytułowej kalendarza był jeden: zachęcić klienta do zakupu druku.

Summary

Piotr Paluchowski *Graphic composition of title cards for Gdansk calendars of the 16th and 17th Century*

This text does not pretend to be an extensive study of calendars in Gdansk, but rather raises one particular issue. This regards the scheme of the graphic composition of the title; one of the most important and identifiable parts of an almanac, and proves that this calendariography belongs with the Polish-Lithuanian Commonwealth. The source material of this text is based on the collected calendars issued by the printing houses of Gdansk. As with other calendars published in the Polish-Lithuanian Commonwealth, they can be divided into the following types of title composition: composition of text and perspective without border; composition of text with typographic border; composition with pictorial border or enclaved text; composition involving pictorial plaques, vignettes, or ornaments with or without encircling typographical borders; and composition of pictorial plaques, vignettes or ornaments with pictorial borders. Thus, the Gdansk calendars should be considered as forming a part with the prints of the Polish-Lithuanian Commonwealth.

¹¹⁵ Na przykład w kalendarzach przechowywanych w Bibliotece Czartoryskich w Krakowie tylko w dwóch rocznikach widnieje przedstawienie miasta: J. Buła, *op. cit.*, s. 181.

¹¹⁶ M. Komza, *Zdobione karty...*, s. 65-66; postawiono tam tezę, że widoki Gdańska miały stać się wizytówką miasta.

¹¹⁷ *Ibidem*, s. 66.